

עיונים לפרשת כי תשא עפ"י הרמב"ם

מרכז מורשת הרמב"ם רח' התנאים 6 טבריה, משרדי המרכז רח' יוחנן בן זכאי 6 טבריה טלפקס 04-6790632
לשאלות, הערות והארות info@harambam.org.il

לעילוי נשמת אסתר בת רחמה

מדוע חמור כל-כך "המתווך"? חטא העגל במשנת הרמב"ם

הרב עומר דודוביץ'

וכן טענות חזקות מסברה.

שאלה נוספת מנסרת בחללו של מאמרנו, והיא שלכאורה כל עניין חטא העגל ונושא העבודה הזרה רחוק מאיתנו היום, כיוון שחכמים ביטלו את יצר העבודה הזרה. ביטול זה הופך ללא רלוונטיות, לכאורה, את שלל המצוות שנאמרו בנושא העבודה הזרה, והמצוות הרבות שנאמרו כגדר וסייג לה כמו הקרבנות, השבת והמועדים, וכל איסורי הידמות לגויים (שללפחות לדעת הרמב"ם הם כגדר וסייג למצוות האמונה בה' ואיסור עבודה זרה¹). אם נוסיף על אלה את ריבוי דברי הנביאים בנושא העבודה זרה יוקשה: איך ייתכן שנושא חשוב כל-כך לדעת התורה, ייעלם בדור מן הדורות וייוותר ללא שום השלכה לדורות רבים כל-כך?

חומרתו של המליץ והמשמש לדעת הרמב"ם

לעניות-דעתי המפתח להבנת פרשייה זו טמון בדברי הרמב"ם ובשיטתו הכללית בעניין עבודה זרה.

נראה שאין צורך להקציץ ולהרחיב את מחלוקת הפרשנים, ולומר שנחלקו האם ישראל עבדו עבודה זרה ממש או לא. נראה לומר שלא נעלם מן הרמב"ם כל הוכחותיהם של הראשונים, שבחטא העגל לא נעשתה עבודה זרה "ישירה", ואכן כל מה שהיה בו הוא "רק" בקשת תיווך ומליץ.

אלא, שלדעת הרמב"ם גם מצב של בקשת מליץ וכדומה נחשבת עבודה זרה. כאשר החידוש הוא כאמור, שאף שהעובד את המליץ, שמש או מזל למשל, מודה שאין בכוחו של הנ"ל לעשות דבר, אלא רק לבקש מאת ה' - בכל זאת עבודה ושבח אליו היא עבודה זרה.

וכך הם דברי הרמב"ם בהלכות תשובה¹⁰:

חמשה הן הנקראים מינים... [וכן העובד כוכב או מזל וזולתו כדי להיות מליץ בינו ובין רבון העולמים...] הוא מין¹¹.

אך אם לא די בזאת, הרמב"ם מרחיב את איסור עבודה זרה לדרגה מחודשת עוד יותר, ובפתיחתו בהלכות עבודה זרה הוא מדגיש שלא אסורה רק עבודה לשמש כדי שימליץ ויבקש מה' טוב או רע, אלא אפילו נתינת כבוד בעלמא לאחד מברואי העולם מצד שהוא משמש חשוב - היא עבודה זרה! הרמב"ם אף טוען שטעות זו היא השורש שהוליד את העבודה הזרה כפי שמוכרת לנו כיום, שבה טעו אנוש ודורו. הם כיבדו את ה"משמשים" של ה', כשמש וכירח, וזאת אף שהיה ברור לכולם שרק ה' הוא האלוקים ורק הוא מחליט

רבים וגדולים הם המסגרים בפרשנות חטא העגל. ריה"ל, הרמב"ן והאבן עזרא העלו כמה וכמה טענות והוכחות המעלות שאין להבין שישראל עזבו את ה' ועבדו לאלוהים אחרים בפתע פתאום. הנימוקים שהעלו הם: א. בקשה שכזו, לעזוב את אלוקי ישראל, לא הייתה מוגשת לאהרן הנאמן למשה ולה', אלא נאמרת בחשאי עד בניית "קואליציה" בטוחה יותר. ב. לא ייתכן שאהרן היה מסכים לאשר בקשה שכזו, ואפילו במחיר מסירת נפשו. ג. ישראל נימקו את עשיית העגל בצורך של בקשת מחליף למשה, ותירוץ זה גם הוא לא מתאים למי שרוצה לעזוב את ה' ולעבוד עבודה זרה. ד. ישראל האמינו בה', כפי שהעידה עליהם התורה כמה פעמים לפני-כן.

בשל טענות אלו נטו המפרשים לומר שישראל לכל אורך הדרך ידעו והאמינו שה' לבדו הוא בורא העולם והשולט בו. חטאם לדעת ריה"ל¹² היה משום שביקשו שיהיה להם איזה שהוא מוחש לעבוד את ה' דרכו, ואילו לדעת הרמב"ן¹³ חטאם אף היה "קל" יותר - שתהיה להם איזה שהיא דמות מתוכת בינם לבין ה', כתחליף למשה.

על פירושים אלו עולה השאלה: אם אכן הדברים "קלים" כל-כך, מדוע נענשו בחומרה גדולה כזו עד שרצה ה' להחליפם ולהמשיך את עם-ישראל ממשה רבנו? ריה"ל עונה שלגודל מעלתם של ישראל והמעמד הגדול שרק עתה ראו - אפילו דבר כזה נחשב להם לעוון גדול¹⁴, גם אם לעמים אחרים זה היה אולי נחשב כמצווה גדולה משום ההתקרבות היחסית לה' שבכך¹⁵.

אמנם בחז"ל משמע מכמה מקומות שאכן הייתה כאן עברה של עבודה זרה: "מדפלחו ישראל לעגל, גלו אדעתיהו דניחא להו בעבודה זרה (מכך שעבדו ישראל את העגל גילו בדעתם שנוח להם בעבודה זרה)¹⁶", וברש"י¹⁷: "אשר ילכו לפנינו - אלהות הרבה איוו להם"¹⁸.

גם רבי אברהם בן הרמב"ם¹⁹ כתב בשם אביו שהסיבה שבחרו לדמות העגל את תבנית השור, היא משום שהם לקחו דפוס ותמונה ממנהגי עבודה זרה שהיו ידועים ממצרים:

ומסורת מאת אבא מרי ז"ל, שזה מפני שהיו אדוקים בסברה של אצטגנינים, שהציאה מצרים היתה בזמן מזל שור או כיוצא בזה מן הדמיונות בגזרות הכוכבים המסתעפות מן עבודה זרה.

קשה לומר שהפרשנים הנ"ל נחלקו בהבנת המציאות עצמה. מה גם, לכל צד יש הוכחות חזקות בעלות עוגן חזק בפסוקי המקראות ובמאמרי חז"ל

7. ועיין במפרשי רש"י: ברא"ם נקט שאין כוונת רש"י שעבדו עבודה זרה ממש, אך בצידה לדרך דעתו להוכיח שכן עבדו עבודה זרה. גם בדברי הגמרא שהוזכרו לעיל יש מקום להתלבט האם היא מתכוונת ממש לומר שישראל עבדו את העגל.
8. בפירושו על התורה בפרשתנו, דיבור המתחיל "ויעשו להם עגל מסכה".
9. עיין מורה נבוכים ח"ב, לב.
10. ג, ז.

1. ספר הכוזרי, מאמר ראשון, אות צז.
2. שמות לב, א.
3. ספר הכוזרי, מאמר ראשון, אות צג.
4. כך משמע בכוזרי שם, שכתב שחטא העגל הוא יחסי למעמדם הגבוה של ישראל, וכן כתב בשיטת ריה"ל הרא"ה קוק בספר מדבר שור, דרוש לה', עמוד שיח.
5. עבודה זרה נג, ב.
6. שמות, פרק לב, פסוק א.

שכן ישראל אחד הם, וכל אחד מצווה ושייך בצערו של השני. ממילא אין כאן מליץ אלא שותפות וערבות, והתפיסה שהשכינה שורה בישראל כולם עומדת בעינה ולא נגרעת. זו לשון החתם סופר¹⁴:

[...] כפי דרך להעמיד מליץ בין מלך להדיוט כשאינו ההדיוט חשוב וספון לפני המלך או אינו יכול להטעים דבריו כראוי, ויען ישראל לפני מלאכי השרת ואינם צריכים מליץ לפני אוהבם והוא מקבל בסבר פנים יפות אפילו בלשון עלגים וגמגום, אם כן המליץ הלז אינו אלא קטנות אמונה חלילה. אך כל ישראל שותפים וגוף אחד ונפש א' וכשאחד מצטער גם חבירו מרגיש ועמו מצער].¹⁵

הרמב"ם ממשיך ואומר שם, שטעות זו של אנוש הלכה והתעצמה עד שהשכיחה את שם ה' לגמרי, עד שבא אברהם ותיקן, ולימד את בניו אחריו. ובירידה למצרים, כשכמעט חזרו שוב לטעות זו, נגלה אליהם ה' בהר סיני, והוציאם מטעות זו.

לפי דבריו אלו של הרמב"ם, מובן מדוע טעותו של אנוש - בחירת אמצעי ומתווך לעבודת ה' - עוררה זעם גדול כל-כך כשחזרה בזמן חטא העגל. הרי כל פעלו של אברהם אבינו, כל הרעיון של מעמד הר סיני ושל היציאה ממצרים - באו כדי לתקן את החטא היסודי שהיה בימיו של אנוש, שהביא לכל איבוד האמונה.

לפי זה מובנת חומרתו של חטא העגל בעיני הקב"ה, שהרי בחירת אמצעי מתווך כל שהוא - במקום משה רבנו, שהוא חלק מעם ישראל - מנמיכה את ערך ישראל בעיני עצמם, ואת עוצמת השכינה ששורה בתוכם. לכן גם התיקון לחטא העגל, והוא בניית המשכן, נעשה דווקא בנקודה של "ושכנתי בתוכם"¹⁵, אשר באה להדגיש בדיוק תפיסה זו, שהקשר בינו לבין ה' הינו בלתי אמצעי, ונמצא כולו בידיים שלנו. מסר זה שייך וממשיך להיות רלוונטי גם בדורנו, שבו אין יצר להשתחוות לפסל, אבל יש לנו להאמין בעצמנו ובה' ששוכן בנו.

האם טוב או רע (בניגוד למה שקרה בהמשך, שייחסו את ההטבה וההרעה עצמה לכוכבים והמזלות). וכך הם דבריו¹¹:

בימי אנוש טעונו... וזו היתה טעותם: אמרו הואיל והאלהים ברא כוכבים אלו וגלגלים להנהיג את העולם ונתנם במרום וחלק להם כבוד והם שמשים המשמשים לפניו ראויין הם לשבחם ולפארם ולחלוק להם כבוד, וזהו רצון האל ברוך הוא לגדל ולכבד מי שגדלו וכבדו, כמו שהמלך רוצה לכבד העומדים לפניו וזהו כבודו של מלך].¹²

איך אפשר להבין אמירה זו, שיש בכבוד שכזה לשמש או לירח משום עבודה זרה? אולי זו טעות מצערת שיש לאוסרה מדברי חכמים, אבל איך היא קשורה לאיסור עבודה זרה ומדוע היא חמורה כל-כך?

ישראל קרובים לה' יותר מאשר המליץ

הסיבה לחומרה הרבה שבעבודה למליץ, ואפילו לשם כבוד בעלמא, נמצאת בדברי האחרונים בעניין אמירת פיוט הסליחות "מלאכי רחמים", שבו לכאורה אנו מבקשים מהמלאכים שיהיו כמליצים בעדנו.

המהר"ל מפראג¹² יצא נגד פיוט זה, והקשו עליו ממה שבתנ"ך מבואר בכמה מקומות שישראל ביקשו מהנביאים להתפלל בעדם כמליץ. החתם סופר¹³ מיישב את דברי המהר"ל, ומחלק שישנו הבדל עצום בין מליץ אשר הוא חיצוני לעם-ישראל, לבין מליץ הבא מתוך עם-ישראל.

בקשת מליץ מחוץ לעם-ישראל יוצרת חציצה בין הקב"ה לבין עם-ישראל. כאילו ישנו גורם שקרוב יותר לקב"ה מאשר האדם מישראל, והוא יכול להשפיע על מצבו של מי מישראל יותר מאשר עם-ישראל בכוחות עצמו. תפיסה שכזו הינה בגדר עבודה זרה, שכן היא מרחיקה את שכנת הקב"ה מהעולם ומישראל בפרט, כאילו הוא משרה את שכנתו על השמש והירח יותר מאשר על עם ישראל, כאילו הם יותר חשובים.

כל זה לא שייך כמובן כשאנו מבקשים מנביא או חכם שיתפלל בעדנו,

14. שם.
15. שמות כה, ח.

11. עבודה זרה א, א.
12. נתיב העבודה, פרק יב.
13. או"ח קסו.

עיונים במשנה תורה - הרב שלמה בן רחמים מזוזה לשמירה?

יושבים בפנים (בתוך הבית).

עוד מבואר בגמרא במסכת מנחות³ שיש לשים את המזוזה בטפח הסמוך לפתח כדי שתשמור על הבית, ושם בהמשך הובא משלו של אונקלוס בשם רבי חנינא, ללא הזכרת המעשה של אונקלוס.

הרמ"ך כותב שהמעשה שהיה עם אונקלוס אינו מעורר את הקושיה על הרמב"ם, כי אונקלוס אמר את דבריו כהסבר לגויים ששלח הקיסר, וכדי להחשיב את המצוות בעיניהם אמר כן. אולם הכסף משנה⁴ כתב על דבריו שאינם מספיקים לתרץ את דברי הרמב"ם, שהרי, כפי שצוין לעיל, במסכת מנחות מבואר שיש סגולה של שמירה במזוזה, והדבר לא נאמר במסגרת הסבר פשוט לגויים, אלא כמאמר עצמי. הוא מיישב שאכן מטרת המצווה אינה לשמירה, אלא היא מגיעה ממילא באמצעות קיום המצווה.

תירוץ מעניין נוסף כותב בעל ספר בן ידיד⁵: מה שנאמר בגמרא, שיש במזוזה שמירה, הוא מכוח השם שד"י שיש במזוזה מבחוק, שכן מנהג זה נהג אף בימי התנאים כי מקורו בזוהר הקדוש⁶. ומה שאמרה הגמרא - שיש לקבוע את המזוזה בטפח הסמוך לפתח כדי שתשמור על הבית - כוונתה לשם שד"י שכתוב על המזוזה, ולא למזוזה עצמה, כי המזוזה אינה מיעדת לשמירה כלל, אלא כמצוות הבורא בלבד.

כתב הרמב"ם¹: "מנהג פשוט שכותבים על המזוזה מבחוק כנגד הריח שבין פרשה לפרשה (כנגד הרווח שיש בין פרשת "שמע" לפרשת "והיה אם שמוע" הכתובות במזוזה) שד"י, ואין בזה הפסד, לפי שהוא מבחוק. אבל אלו שכותבין מבפנים שמות המלאכים או שמות קדושים או פסוק או חותמות - הרי הן בכלל מי שאין להם חלק לעולם הבא, שאלו הטפשים לא די להם שבטלו המצוה, אלא שעשו מצוה גדולה, שהיא יחוד השם של הקדוש ברוך הוא ואהבתו ועבודתו, כאילו הוא קמיע של הניית עצמן (השתמשו במצווה לצורך עצמם), כמו שעלה על לבם הסכל שזהו דבר המהנה בהבלי העולם".

הרמב"ם מבחין בין כתיבת שם קדוש במזוזה מבפנים (בצד שבו כתובות הפרשיות) לבין כתיבתו מבחוק. כתיבת שם בצד החיצוני אינה גורעת. אך כתיבת שם בצד הפנימי גורעת משתי סיבות: א. היא פוסלת את המזוזה, ובכך האדם מבטל את מצוות המזוזה. ב. כתיבת השמות לשם שמירה היא שימוש במצוות ה' לשם הנאה אישית. המצוות ניתנו לנו כציווי מה', ולא ככלי לשרת את צרכינו.

על מה שכתב הרמב"ם, שאין במזוזה עניין של שמירה, הקשו המפרשים מכמה מקומות בתלמוד. במסכת עבודה זרה² מופיע שאונקלוס הגר נתן משל על המזוזה: דרך העולם שהמשרתים יושבים ושומרים מבחוק, והמלך יושב מבפנים, אבל הקב"ה (באמצעות המזוזה) שומר מבחוק ועם ישראל

4. על הרמב"ם שם.
5. שם.
6. פרשת ואתחנן.

1. מזוזה, פרק ה, הלכה ד.
2. דף יא, עמוד א.
3. דף לג, עמוד ב.